

УДК 902.2

HEATING STRUCTURES OF THE ANCIENT SLAVS OF THE UPPER TISA AREA AS A COMPONENT OF MATERIAL CULTURE ОПАЛЮВАЛЬНІ СПОРУДИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ ЯК СКЛАДОВА МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Реняк Р.С. / Пеняк П.С.

c. ist. s., as. prof / к. істор. наук, ст. наук. співроб.

ORCID 0000-0002-9168-4123

*Ivan Krypuyakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine**Uzhhorod, Universitetska 21, 88000**Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України**Ужгород, Університетська 21, 88000*

Анотація. Стаття присвячена розгляду опалювальних споруд слов'янського населення Верхнього Потисся в другій половині I тис. н.е. Розкриваються особливості їх конструкції, розміщення, функціонування в різних частинах регіону (Закарпаття, Східна Словаччина, північно-східна Угорщина, північно-східна Румунія).

Ключові слова: опалювальні споруди, слов'яни, Верхнє Потисся, печі-кам'янки, глинобитні печі, відкриті вогнища

Abstract. The article is devoted to the consideration of heating devices of the Slavic population of the Upper Tisa Area in the second half of the I millennium A.D. The peculiarities of their construction, placement, and functioning in different parts of the region (Transcarpathia, Eastern Slovakia, north-eastern Hungary, north-eastern Romania) are revealed.

Key words: heating facilities, Slavs, Upper Tisa Area, stone stoves, adobe stoves, open hearths

Постановка проблеми.

Як відомо, заселення слов'янськими племенами Центральної й Південно-Східної Європи належить до найвизначніших подій всесвітньої історії середини I тис. н.е. Одним із історико-географічних регіонів, освоєний нашими предками, що рухалися на захід, було Верхнє Потисся. Територія, яка входить в історико-географічне поняття Верхнє Потисся, розташована в північно-східній частині Карпатського басейну і охоплює Закарпатську область України, Кошицький і Пряшівський самоврядні краї Словаччини, область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини, Сату-Марський й Бая-Марський повіти північно-східної Румунії. Відтворення історичного процесу названого регіону нерозривно пов'язано з проблемою дослідження окремих сторін матеріальної й духовної культури слов'янських племен не тільки на території їх прабатьківщини, але також і на її окраїнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

За останні роки значно поповнилася джерельна база по вивченню матеріальної й духовної культури давніх слов'ян Верхнього Потисся другої половини I тис.н.е., з'явилося ряд вагомих публікацій (монографій, статей) із розглядуваної тематики. Загальновідомо, що слов'янські артефакти Східної Словаччини і Закарпаття досить добре вивчалися спеціалістами, вони на належному рівні висвітлені в історіографії (В.Будінські-Крічка, Й.Береш, Я.Пастор, К.Бернякович, В.Котигорошко, С.Пеняк та ін.). У той же час

дослідженню слов'янської проблематики в Угорщині не приділялося значної уваги. В цьому плані поява монографії Є.Сімонової про аналогічні старожитності на території північно-східної Угорщини, яка входить до складу Верхнього Потисся, дещо покращила ситуацію. На території північно-східної Румунії (Трансильванії) масштабні археологічні дослідження проводив І.Станчу, який розкопував ряд слов'янських об'єктів, зокрема, поселення VI – IX ст. біля с. Лазурь Сату-Марського повіту. Завдяки цьому на археологічну карту було нанесено понад 20 нових місцезнаходжень [12, s. 245 – 263].

Метою статті є характеристика опалювальних споруд як одного з найбільш важливих елементів житлового будівництва слов'янського населення Верхнього Потисся другої половини I тис.н.е., розкриття особливостей їх розміщення, функціонування, конструкції протягом двох хронологічних періодів: VI-VII і VIII-IX ст.

Виклад основного матеріалу.

На середину I тис. н.е. в результаті консолідації ранньослов'янських племен на території Східної й Центральної Європи утворилися три групи племен, яким відповідали колочинська, пеньківська і празька культури. Нас, безперечно, цікавлять артефакти останньої, територія поширення яких охоплює і Верхнє Потисся. Однією з найбільш характерних ознак, які виділяють її серед інших слов'янських і неслов'янських культур, є підквадратні напівземлянкові житла з печами-кам'янками. Слов'янською ознакою є також глиняні склепінчасті печі, низ яких вирізаний в материк чи в материковому останці. Впливом слов'ян можна вважати і відкриті вогнища, що робилися на глиняних останцях чи на штучно зроблених глиняних вимощеннях [5, с. 118; 8, с. 219 – 226; 266 - 269].

Протягом VI – VII ст. слов'яни, які заселили Карпатську улоговину, використовували декілька типів опалювальних споруд. Це печі-кам'янки, відкриті вогнища, глинобитні печі. За кількістю таких об'єктів на Закарпатті найбільше виявлено відкритих вогнищ (12), далі за кількістю йдуть глинобитні печі (9) й печі-кам'янки (5) [3, с. 95]. Картографування типів слов'янських жител, проведене російською дослідницею І.Русановою, показало, що на всій території поширення старожитностей празької культури, крім межиріччя Вісли й Одера, провідною формою житла була квадратна напівземлянка з піччю-кам'янкою, рідше з глиняною піччю, вирізаною в материковому останці [6, с. 116]. Остання в VII – IX ст. особливо часто зустрічається у Верхньому Потиссі.

В археологічній літературі прийнято, що при описі опалювальних споруд вказуються розміщення печі в житлі, розмір по периметру стінок, матеріал, із якого вона споруджена, розмір черіня печі та його конструкція, орієнтація устя печі. Як правило, печі, що були досліджені на Закарпатті, розміщалися в одному з кутів житла, в окремих випадках біля однієї зі стінок. Наприклад, вогнище напівземлянки в с. Зняцево Мукачівського району знаходилося посередині східної стінки житла [3, с. 22]. Печі, що були складені з каменів на рівні долівки, мали прямокутну, овальну, рідше підковоподібну форму. Їх розміри коливалися в середньому від 0,8 – 0,9 до 1 – 1,2 м. Мінімальна площа, що була зайнята під опалювальною спорудою, становила 0,7 x 0,5 м,

максимальна - 1,2 x 0,9 м [4, с. 210 - 211]. Нижня частина викладалася із великих плитчатих каменів, а верхня - із дрібних. Піч споруджувалася без використання будь-якого сполучного матеріалу, хоч інколи щілини між каменями замазувалися глиною або забивалися пошкодженими фрагментами кераміки чи дрібними каменями. Черинь печі за формою був округлий або овальний, материковий, лише зрідка підмазаний або викладений плитчатими каменями.

Дно вогнища могло знаходитись на долівці житла (Зняцево, Руські Комарівці) або в неглибокому округлому заглибленні (Холмок, Червеньово). Для збереження тепла вогнище обкладалось каменями, рідше вони вмуровувалися в його основу. Черинь глиняних печей знаходився на підмазаній долівці житла (Червеньово), але зафіксовані випадки його розміщення і на материковому останці (Федорово). Встановлено, що місце розташування опалювальної споруди залежало від її типу. Печі-кам'янки і глиняні печі здебільшого знаходилися в одному із кутів житла навпроти входу до нього (Ужгород-Радванка, Червеньово), відкриті вогнища - в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок, Зняцево) [4, с. 211].

У деяких житлах на долівці зафіксовані передпічні ями овальної або округлої форми діаметром 0,6 – 0,8 м, глибиною 0,12 – 0,15 м. Через глибоку оранку верхні частини печей, як правило, не збереглися, але думається, що вони мали відповідне склепіння. Топочна камера перекривалася великими плоскими каменями або склепінням, що було зроблено з невеликих каменів. Сировиною для спорудження печей слугував головним чином андезит-базальт та пісковик. Цих порід каменю достатньо на Закарпатті, про що свідчить велика кількість оброблених і необроблених каменів поряд з розвалами печей та вогнищ. Якщо брати в цілому, то каменів у конструкції опалювальних споруд жител цієї групи було менше, ніж у печей більш пізніх жител. Отворів-димходів у таких печах не засвідчено, дим виходив через топочний отвір. У одному житлі могли існувати по дві опалювальних споруди - піч-кам'янка і відкрите вогнище (такі випадки зафіксовано на слов'янських поселеннях біля с. Галоч Ужгородської ОТГ та Берегова (урочище Верке). Інколи печі або вогнища виносилися поза житло (Ужгород-Радванка, Червеньово, Холмок) [3, с. 96]. Ймовірно, що ними користувалися в літній період.

У розвалах окремих печей-кам'янок засвідчено глиняні яйцеподібні бублики, названі археологами "хлібцями". Переважна більшість наукової спільноти дотримується думки, що вони використовувалися для спорудження склепіння печей як своєрідний будівельний матеріал. На наш погляд, більш аргументованим поясненням є визнання за "хлібцями" символічного навантаження, пов'язаного з культом урожайності, який характерний для землеробських племен.

На ранньослов'янських поселеннях Східної Словаччини єдиним типом жител були напівземлянки з пічками-кам'янками і відкритими вогнищами, викладеними камінням. Кам'янки, як правило, знаходилися у північно-східному чи північно-західному куті житла, у деяких випадках вони мали предпічну яму. Вони однотипні, прямокутні чи квадратні у плані, складені із дрібних чи

крупних каменів без скріплюючого розчину. Як підкреслює чеський археолог Л.Скружний, кам'янки споруджувалися на рівні долівки, іноді знаходилися в заглибленні чи їх черинь був припіднятий над долівкою на 0,15 – 0,30 м [11, s. 252]. Кам'янки доживають на території Східної Словаччини до кінця XII – початку XIII ст., хоч в IX – X ст. їм на зміну приходять глинобитні печі.

На поселенні Лазурь (північно-східна Румунія) в ряді жител зафіксовано останець висотою 0,2-0,4 м, в якому вирізалася нижня частина глинобитної печі. У плані вона мала підковоподібну форму розміром 0,5-0,6 x 0,4 м, зверху знаходився глинобитний купол, верхня частина якого виступала над рівнем житлового котловану. Стінки й черинь були обмазані глиною та обпалені до червоного кольору [12, s. 251]. У Карпато-Дністровському регіоні до кінця XII ст. зберігалася квадратна в плані напівземлянка з піччю-кам'янкою чи глинобитною піччю в одному з кутів і стовповою чи зрубною конструкцією стін. Одна з груп слов'ян принесла в Карпато-Дністровські землі тип житла з підбійною куполоподібною піччю, яка виходила за межі внутрішнього приміщення напівземлянки. На погляд румунського дослідника М.Русу, даний тип житла з'явився в Трансильванії у VI ст. з приходом слов'ян і не може бути пов'язаний з будь-яким автохтонним населенням [10, s. 721]. Згідно археологічних джерел, у південно-східній Трансильванії спостерігається різноманітність типів жител. Зафіксовано, наприклад, землянки прямокутної (Морешті-Чипеу) чи округлої форми (Чипеу), без вогнищ (Морешті-Чипеу) чи з вогнищами поза житлами (Братей) [2, с. 168].

У житлах VIII – IX ст. у Верхньому Потиссі у порівнянні з попереднім періодом у внутрішньому облаштуванні відбуваються певні зміни. Починає переважати такий тип опалювальних пристроїв як глинобитна піч, яка паралельно співіснує з піччю-кам'янкою і вогнищем. Глиняні печі зі сферичним куполом ліпилися з глини. Для їх спорудження виготовлявся дерев'яний каркас із кілків і прутів, який обмазувався глиною. Після обпалу стінок печі дерев'яний каркас згорав, а на стінках залишалися лише відбитки кілків. Уламки печини з такими відбитками виявлено на Закарпатті в Червеньові, Паладь Комарівцях, Оросієві [3, с. 96]. Серед частини вчених побутує думка, що глинобитна піч з'явилася тоді, коли в її склепінні робився отвір, у який вставлявся горщик або клалася жаровня. Дим, як і раніше, виходив через устя печі. Окремі дослідники вважали, що з глиняною піччю слід пов'язувати і появу димаря, але прямих археологічних доказів цьому немає. Якщо звернутися до етнографічних даних, то печі "по-чорному" топилися ще і на початку XX ст.

Ряд науковців поділ на кам'яні і глиняні печі пов'язують з місцевими умовами, наявністю чи відсутністю будівельного матеріалу. У Верхньому Потиссі про вплив таких факторів не може бути і мови. Тут у достатній кількості існував різноманітний будівельний матеріал. На наш погляд, появу глинобитної печі слід пов'язувати з вдосконаленням опалювальних споруд та їх різноманітними можливостями використання.

Словацький вчений С.Шишка на поселенні VIII – IX ст. поблизу Михайлівців зафіксував різні за конструкцією опалювальні споруди: печі-кам'янки, глинобитні печі, вогнища, значна кількість жител була без

опалювальних споруд [13, s. 27 – 28]. Ймовірно, у цих житлах існували печі нової конструкції, що споруджувалися над долівкою на підвищених підмостках. Слід думати, що вони першими були зруйновані під час оранки і від них не залишилося жодних слідів. Угорська дослідниця Є.Сімонова на поселенні Вашарошнамень-Гергельгугорня (комітат Сабольч-Сатмар-Берег) у майже всіх житлах виявила залишки глинобитних печей, черинь яких був викладений з кам'яних плит або фрагментів кераміки. У розвалі опалювальної споруди житла № 7 знаходилися уламки жаровні для підсушування зерна [9, s. 397]. Слід згадати про значну кількість фрагментів від сковорідок, які не були відомі ні аварам, ні мадярам. Очевидно, сковорідки знайшли своє нове призначення. Вони накривали отвір на склепіннях, куди ставилися горщики для приготування їжі.

Висновки.

Опалювальні споруди представляють собою важливий елемент житлового будівництва давнього населення Верхнього Потисся. На основі археологічних даних можна стверджувати про декілька типів таких пристроїв: печі-кам'янки, глиняні печі зі сферичним куполом, відкриті вогнища. В їх функціонуванні й використанні прослідковано два хронологічних періоди: VI-VII і VIII-IX ст. Незважаючи на певні відмінності в розміщенні, конструкції, розмірах вони свідчать про єдність слов'янської культури другої половини I тис.н.е.

Література

1. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину. Ужгород: в-во "Карпати", 2008. 439 с.
2. Пеняк П.С. Румунська історіографія про слов'ян Тисо-Дунайського басейну. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2008. Вип. 21. С. 167 – 171.
3. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ: "Наукова думка", 1980. 180 с.
4. Пеняк С.І., Пеняк П.С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: "Краєвиди Карпат", 2013. 256 с.
5. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. В кн.: *Древнее жилище народов Восточной Европы.* Москва: Наука, 1975. С. 113 – 119.
6. Русанова И.П. Славянские древности VI – VII веков. Москва: Наука, 1976. 215 с.
7. Сімонова Е.Н. Матеріальна культура славянського населення Северо-Восточной Венгрии VII – IX веков. Москва: Наука, 2008. 223 с.
8. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев: Наукова думка, 1990. 488 с.
9. Erdelyi J., Szimonova E. Grabung in der Gemarkung von Vasarosnameny. *Slovenská archeológia.* 1985. XXX-2. S. 379-397.
10. Rusu M. Note asupra relatiilor culturale dintre slavi și populația romanica din Transilvania (sec. VI – X). *Apulum.* 1971. T.X. S. 712- 724.
11. Skružny J. Přispevek k třidení a chronologii slovanských otopných zařízení na uzemí ČSSR. *Památky archeologické.* 1963. LIV. S. 234 – 266.

12. Stanciu J. Über die Slawischen Brandhügelgräber vom typ Nuşfalău – Someşeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*.1999.36-1. S. 245 – 263.

13. Šiška S. Slovanske sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce. *Archeologické rozhledy*. 1964. XVI-3. S. 14 – 38.

Стаття надіслана 25.03. 2024

© Пеняк П.С.